

Hunyadi Márton

GAZDASÁGI MIGRÁNSOK A STÁTUSREPREZENTÁCIÓ TÜKRÉBEN

Marcaliból Nagyatádra menet a távolsági buszon ketten beszélgettek, a buszsofőr, aki az ötvenes éveinek második felében járt, és a környékbeli fiatal, huszonöt év körüli rendőr. Az egyórás utazás alatt a beszélgetésükben előkerült a külföldi munkavállalás témája. Azt mondta a sofőr barátjának, hogy *„Én, fiam, a helyedben, ... útlevél a zsebbe és mennek... csak azt bánom, hogy a hetvenes években nem lehetett”*. Ebből a párbeszéből is kitűnik, hogy a külföldi munkavállaláshoz a jobb élet reménye társulhat. Annak a képe, hogy valahol máshol, ha ott lehetne, jobban keresne, mást tehetne. Miközben lehet, hogy ha annak idején a „hetvenes években” külföldre ment volna ez a buszvezető valahova Nyugat-Európába, csak valami nehezebb kenyérkereseti lehetőséghez jutott volna, hiszen a migránsok általában az új országban, azaz a befogadó országban alacsonyabb presztízsű munkákat végeznek, mint otthon, a kibocsátó közösségükben. Arra is gondolkunk kell, hogy nem anyanyelvi közösségben élni – főleg, ha nem nagy a nyelvi kompetencia – olyan negatív pszichológiai hatásokkal járhat, amelyek számomra megkérdőjelezzik a jobb élet lehetőségét.

Azonban a külföldi munkavállalás, a migráció napjainkban egyre gyakrabban előkerülő téma. A jelenkori magyar migráció az 1989/90-es rendszerváltás után vette fel mai jellegzetességeit. A 2004-es Európai Unió csatlakozása óta pedig még inkább megnövekedett a jelentősége. Miért van, hogy egyre többen tervezik és lépnek a migráció országútjára? Milyen külső és belső indíttatásból teszik ezt? Manapság emberek ezrei ragadnak vándorbotot és dolgoznak más, főleg nyugat-európai országokban a jobb kereset reményében. Ezen mozgások tudományos vizsgálatai azonban leginkább e jelenség gazdasági vetületeire fókuszálnak. Ebben a tanulmányban a migrációnak arra az aspektusára szeretnék rávilágítani, amely a státusrepresentációhoz és a társadalmi mobilitáshoz kapcsolódik.

A kutatás

Kutatásom színhelye a Somogy megyei Nagyatád és az azt körülvevő Rinya-menti kistérség volt. A kutatás a Pécsi Tudományegyetem Néprajz –

Kulturális Antropológia Tanszék szervezésében¹ és a nagyatádi Városi Múzeummal szakmai együttműködésben zajlott² 2008 nyara és 2009 januárja között. Adataimat résztvevő megfigyeléssel és interjúkkal szereztem. A tizenkét interjú, amit készítettem, három csoportra osztható fel. Az egyik csoportba azok a migránsok tartoznak, akikkel személyesen készítettem interjút, a másik esetben a közeli családtagokkal állt módomban beszélgetést folytatni, mivel folyamatos migránsokról van szó, nem mind-egyikük tartózkodott Magyarországon abban az időben, mikor én e kutatást végeztem. Ilyen esetekben a család valamelyik tagjával, általában az édesapával, édesanyával vagy a házastárral készítettem interjút. Valamint a harmadik csoportba sorolhatók azok az esetek, mikor egy családtaggal is és magával a migránssal is tudtam interjút készíteni.

Mielőtt bemutatnám eredményeimet, néhány gondolat erejéig szeretnék kitérni arra, milyen nehézségei vannak a presztízsjavak vizsgálatának a mai posztmodern társadalomban. Ennek megértése azért fontos, mert a presztízsjavak reprezentációja révén láthatunk bele abba a státusharcba, mely többek között a társadalmi mobilitás velejárója.

Egy tradicionális vagy egy törzsi társadalomban a presztízsjavak köre – lévén ezek a társadalmak sokkal kevésbé változékonyak – könnyebben meghatározható, mint a posztmodern, kapitalista, fogyasztói társadalmakban. Erről például Evans-Pritchard nuerekről szóló tanulmánya is tanúskodik, akiknél a szarvasmarhák töltik be ezt a funkciót.³ Vagy a Berta Péter által vizsgált gábor cigányok, akiknél az előzőleg már gáborok által birtokolt ezüstpoharak jelentenek presztízsjószágot.⁴ A posztmodern kapitalista társadalomban a presztízsjavak köre folyamatos változásban van. A korszellem folyamatosan változtatja a presztízs tárgyak körét (nézzük csak a '70-es évek farmernadrágjait a szocialista táborban). Azonban ezek leginkább a divatnak van kiszolgál-

¹ Finanziális alapot a Marie Curie Host Fellowships for Transfer of Knowledge pályázat jóvoltából kaptunk.

² Ez úton is szeretnék köszönetet mondani témavezetőmnek, Kuti Klárának, Vidacs Beának és Hauptman Gyöngyinek, a nagyatádi Városi Múzeum muzeológusának a segítségért

³ Evans-Pritchardot idézi Douglas-Isherwood 1998:152.

⁴ Berta 2005.

tatva, mely folyamatosan meg-megújuló tárgyakkal, eszmékkel, vágyakkal árasztja el a fogyasztói társadalmat.⁵ A presztízsjavak ezen dinamikus változása mellett megfigyelhető egy vertikális változási irány is, ahogyan a felsőbb társadalmi rétegekből egy-egy tárgy, tárgycsoport (vagy annak utánzata), illetve bizonyos viselkedési attitűdök a társadalmi ranglétrán lefelé araszolva eljutnak az alsóbb rétegekig.⁶

A mai, 21. századi társadalomra, melyben a kutatásom zajlik, igaznak találok Vörös Miklós azon megállapítását, hogy „immár nem a termelési viszonyok által létrehozott osztályellentétek határozzák meg az egyén társadalmi státusát, hanem sokkal inkább a fogyasztási szokásokban megnyilvánuló szimbolikus tőke.”⁷ Éppen ezáltal, hogy a munka által létrehozott státus megszűnt, az emberek identitásának alapja – mint azt Zygmunt Bauman munkáiból láthatjuk⁸ – a fogyasztásra helyeződött át. Mindez nem oly új keletű, mint azt első pillanatban gondolnánk, hisz már 1978-ban erről írt Mary Douglas és Baron Isherwood. Ők azonban nem látták oly borúsnak a helyzetet, sőt ők ebben a szekularizált világban a „társadalmi élet legfőbb gondjának” megoldását látták a fogyasztásban, mikor azt mondták, hogy „a szertartások a nyilvános definíciókat rögzítő konvenciók. [...] Innen nézve a javak szertartások segédeszközei; a fogyasztás pedig rituális folyamat, amelynek elsődleges funkciója, hogy értelmet kölcsönözzön az események zavaros áradatában.”⁹ Ezt a gondolatot tovább víve és a saját kutatásomba beillesztve, a rögzítendő nyilvános definíció (jelentés) az adott társadalmi státushoz való tartozás. Ami lehet valós vagy csak vágyott. Amennyiben valós, úgy a rögzítés célja a státus megőrzése. Viszont ha csak vágyott, úgy a rögzítés egyfajta legitimáló eljárás. Így vagy úgy, de az megállapítható Douglas és Isherwood téziséből, hogy a presztízsjavak ezen szertartások segédeszközei, és ezek „fogyasztása”, tehát a státusrepresentáció pedig maga a rituális folyamat.

„Nyugdíjas város” – Nagyatád migrációs potenciálja

Nagyatádi tartózkodásaim során sokszor talákoztam a „nyugdíjas város” metaforával, mellyel a

⁵ Erről lásd bővebben Harvey 2006. és Bauman 2005.

⁶ Erről lásd bővebben Simmel 1973. és Elias 1987.

⁷ Vörös 1996:77. p.

⁸ Vö. Bauman 2005., 2008.

⁹ Douglas-Isherwood 1998:156.

helyiek a várost illették. Kezdeti értetlenségem után kezdett körvonalazódni, hogy bár sokan használják ezt a kifejezést, nem mindenkinek ugyanazt jelenti. Kétfajta interpretációval találkoztam a beszélgetések során. Az egyik értelmezésben azért nyugdíjas város, mert a fiatalok folyamatosan költöznek el a munkalehetőségek csekély száma miatt. Ez ugyan nem tartozik a kutatásom szigorúan vett témájába, mivel leginkább nem külföldi migrációról van szó, hanem vagy a környező jobb gazdasági feltételekkel rendelkező régiókba költöznek, mint például a Balatonpartra és környékére, vagy pedig a fővárosba. Mindez ugyan a belső migráció fogalmkörébe tartozik, de nem elhanyagolható szempont, hogy – mint arra Saskia Sassen is rámutat – a belső migráció gyakorta lehet a külföldi munkavállalás előzménye.¹⁰ Ez két interjúalanyomnál is megfigyelhető. Az egyikük, Ildikó¹¹ (36 éves) először Budapestre költözött, ahol vett magának egy lakást. Majd két év múlva Németországban vállalt munkát, ahol megismerkedett egy házaspárral, akik révén Spanyolországba tudott menni dolgozni. Ez idő alatt a budapesti lakását albérlőknek adta ki. 2008 nyarán döntött a migráció befejezése mellett, azóta ismét Nagyatádon él. A budapesti lakás viszont még mindig ki van adva. A másik személy, Tamás (35 éves) a gazdaságilag jobb helyzetű Nagykanizsán vásárolt egy lakást. Miután az ottani munkaviszonya megszűnt, egy barátja meghívására Londonba ment dolgozni, ahol két évet töltött. Ezután visszaköltözött Nagykanizsára, barátnőjéhez, ám mindkét időszak alatt ki volt adva a lakása. Tamás másfél év magyarországi tartózkodás után, most 2009-ben ismét Angliában dolgozik. Érdekeség mindkettőjüknél, hogy az új lakhelyükön saját lakással rendelkeztek, melyet a külföldi munkavállalás megkezdésével nem adtak el. Megtartották mintegy bástyát a visszavonulásra, mely sokat számít a migrációs döntés meghozatalában, hiszen pszichológiailag biztonságérzetet teremt az ismeretlenben. A lakás bérbeadásának még egy fontos aspektusa, hogy anyagi biztonságot is nyújt. Az pedig, hogy a migráció befejeztével (szüneteltetése alatt) is fenntartották a bérleti szerződést, azzal is magyarázható, hogy ezzel plusz jövedelemforráshoz jutottak.

¹⁰ Sassen 1995. Továbbá részben Saskia Sassenre hivatkozva, részben Immanuel Wallerstein, Manuel Castells, Alejandro Porters és John Walton munkáit alapul véve: Massey (et al.) 2001:21-25.

¹¹ A tanulmányban szereplő nevek – az adatközlők anonimitását biztosítandó – álnevek. Csak az illető személy nemére utalnak.

Azt a sasseni gondolatot tovább víve, hogy a belső migráció a külföldi munkavállalás előzménye, láthatóvá válik a migrációnak azon kulturális értelmezése a „nyugdíjas város” metaforában, melyet a Massey-féle kumulált okság elmélete a „migráció kultúrájának” nevez. E szerint a migrációban minél többen vesznek részt, annál inkább pozitívabb lesz a megítélése. A más országokban szerzett tapasztalatok megváltoztatják a migránsok ízlését, motivációját és társadalmi mobilitásról alkotott addigi elképzeléseiket. Ezáltal a fiatalok „bizonyos csoportjaiban a migráció «felemelkedési szertartásá» válik, és akik nem próbálják státusukat a [...] migráción keresztül javítani, azokat lustának, vállalkozó szellem nélkülinek, nem kívánatos elemnek tekintik.”¹² Ez a szemlélet tapasztalható annak a hatvan év körüli férfinak az elmondásában is, aki egy bolti beszélgetés alkalmával elmesélte, hogy most költözik Budapestre, mert ott jobb állást kapott. Az is kiderült a beszélgetésből, hogy testvérei és édesanyja, akik szintén Nagyatádról származnak, már a fővárosban élnek. Valamint azt mondta: *„ha húsz évvel fiatalabb lennék, mennék ki külföldre.”* Szintén ennek a fajta szemléletnek a megnyilvánulását látom még a tanulmány elején bemutatott, a buszvezető és a környékbeli rendőr között lezajlott beszélgetésben is.

A „nyugdíjas város” másik lehetséges magyarázatát két interjúalanyom, egy a nagyatádi kórházban dolgozó házaspár adta meg. Ők terepmunkám kezdetén készülnek külföldön munkát vállalni, mert ahogy fogalmaztak: *„nincs jövőkép az egészségügyben [Magyarországon].”* (Történetüket részletesebben lásd alább.) Ők úgy interpretálták ezt a jelzöt, hogy *„[Férj:] Ez [Nagyatád], egy úgymond nyugdíjas város, tehát itt nem történik soha semmi. Itt jó 14 évesen lenni meg 60 fölött, itt munkás embernek nagyon rossz lenni. De szeretnék visszajönni, nyugdíjas éveinket szeretnék itt tölteni. [...] [Feleség:] egészséges nyugdíjasnak lenni, mert kórház, az nem lesz.”* Tehát náluk inkább azon van a hangsúly, hogy ez a város akkor lesz számukra megfelelő, ha majd nyugdíjasok lesznek. De nem elhanyagolható szempont az interpretációjukban, hogy ők is elhagyni készülnek éppen Nagyatádot. Tehát náluk is van egyfajta, a „migráció kultúrájára” vonatkozó összefüggése ennek a metaforának, csak ők ezzel inkább legitimálni kívánják migrációs döntésüket.

Mindezek alapján azt mondhatjuk Nagyatádról, hogy a helyiek közül sokan gondolnak úgy a városukra, mint egy potenciálisan migránsokat kibocsátó

közösségre. De ennek ellenére, ne gondoljuk, hogy ez az egyetlen életstratégia-alternatíva. Többen vannak, akik megtalálták számításukat a város nyújtotta keretek között. Pusztán csak arra szeretném felhívni a figyelmet, hogy a kibocsátó közösségben relatíve – az össznépeséghez képest – jelentős azok száma, akik a gazdasági migrációban részt vesznek, vagy legalábbis foglalkoznak a gondolattal.

Három történeten keresztül szeretném felrajzolni a migrációnak és az ezzel járó reprezentációs stratégiáknak, szimbolikus és társadalmi tőkészerzésnek azt az ívét, mely kezdődik azzal, hogy az egyén (vagy háztartás) a külföldi munkavállalás mellett dönt, kimegy, és aktívan folytatja a folyamatos migrációt, majd végül befejezi és visszaülleszkedik a kibocsátó társadalomba. Ezen szakaszokban természetesen ott van az a lehetőség, hogy bármikor visszafordulhat az illető személy, ha valami negatív hatás éri. Akár úgy, hogy nem kezd bele a migrációba, mint az az első történetben megfigyelhető. Akár, hogy az előre tervezettnél hamarabb visszatér kibocsátó közösségébe, vagy hogy a már egyszer befejezett migráció után ismét külföldön vállal munkát, mint erre a kumulált okság elmélete is rámutat.¹³

Azért tartom fontosnak, hogy minden periódust egy aktívan abban lévő személlyel mutassak be, mert ha egy már befejezett történetet közölnék, abban a kognitív diszsonancia természetesen redukciója miatt módosulhatna a visszaemlékezés folyamata, mivel a későbbi tapasztalatok befolyásolják a megélt történetek elbeszélését, az életpálya migrációs szakaszát.¹⁴

Előkészületek

Először a fentebb idézett házaspár történetét szeretném bemutatni, akik kutatásom kezdetén készültek külföldön munkát vállalni. Az ő történetük azért érdekes, mert betekintést kínál abba a folyamatba, hogy milyen előkészületek előzhetik meg a migrációt.

Krisztina és András 30-as éveikben járó házaspár. Mind a ketten az egészségügyben dolgoznak. Németországban vagy Ausztriában szeretnének munkát vállalni. Krisztina főállásban Nagyatádon, másodállásban egy környékbeli nagyvárosban dolgozik. A problémát az jelenti, hogy az egyik munkahelyén olyan új feltételekkel lenne kénytelen dolgozni, amivel a másik állást – melynek jövedelmét

¹³ Massey (et al.) 2001. 29.

¹⁴ Vö. Niedermüller 1988.

¹² Vö. Massey (et al.) 2001. 29. p.

nem tudják nélkülözni – elvesztené. Emiatt esett a választásuk a külföldi munkavállalásra, ahogy ők fogalmaztak „*nincs jövőkép az egészségügyben [Magyarországon].*” Az interjúban kérdés nélkül kifejtik, hogy Németországban egy ablakmosó 900 €-t keres, egy nővér pedig 1400 € kezdőbérrel indul, de ha „*át tud szellemülni, ennél jóval többet tud keresni.*”¹⁵ A külföldi munkavállalásban viszont nehézséget jelent számukra, hogy a két gyermekükkel mi legyen. A kislány óvodás, ezért a szülők szerint nem probléma számára a kiköltözés, viszont az idősebbik a 2007/2008-as tanévben volt harmadik osztályos az általános iskolában. Az ő esetében azon gondolkodnak, hogy egy évre még a nagymamánál hagyják, amíg elvégzi a negyedik osztályt. Ahogy Krisztina fogalmazott: „*Valaki mindenképpen megsínyli egy darabig az egészet.*” Valamint további problémának érzékelik a nem megfelelő nyelvtudást. András most tanul németül, Krisztina már tanult egy évig szakmai németet is, de nem érzi elegendőnek ezt.

Első beszélgetésünk idején, 2008. júniusában még nem rendelkeztek konkrét munkaaajánlattal. Több módon próbálkoztak állást találni német nyelvterületen. Megkerestek egy internetes munkaközvetítőt, de ő az interjú időpontjáig még nem válaszolt nekik. Igyekeztek felvenni a kapcsolatot külföldön élő régi osztálytársakkal, akikkel esetenként az érettségi óta nem is beszéltek, illetve német nyelvterületen élő magyarokkal ismerkedtek meg az interneten. Mint azt elmesélte, Krisztina az ambulanciára beérkező német betegeket – ahogy fogalmazott – „*el szokta kapni*” és elkéri az e-mail címüket, illetve ha valamelyik magyar betegétől megtudta, hogy van Németországban vagy Ausztriában élő rokona, ismerőse, megkérte őket, hogy segítsenek nekik munkát találni. A Németországban élő ismerősök nemcsak a munkakeresésben segítenek nekik, hanem Németországról is információkkal szolgáltak. Például, hogy az ország melyik részén milyen a bevándorlók megítélése: elmondásuk szerint Németország déli részén szívesebben fogadják a külföldi munkavállalókat, mint északon. Az ismerősök az önéletrajzuk megírásában, németre fordításában is segítséget nyújtanak Krisztinának és Andrásnak.

Krisztina és András külföldi munkavállalásának fő motivációja a magasabb jövedelemhez jutás. Tehát gazdasági migrációról beszélhetünk. Történetükben megfigyelhető a neoklasszikus közgazdaságtan mikroelmélete által megfogalmazott „migrációval megszerezhető nettó hozam” számítá-

¹⁵ Az interjú későbbi részében kiderül, hogy az „átszellemülést” a nyelv megfelelő szintű használatára érti.

sa, mely szerint a potenciális migránsok migrációs döntése egyéni döntés, és aszerint történik, hogy a költség-haszon-elv alapján kiszámolják a mozgással szerezhető nettó hasznot. A külföldi becsült keresetet megszorozzák az álláshoz jutás valószínűségével, ebből kivonják az otthoni kereset és álláshoz jutási valószínűség szorzatát, majd az eredményt korrigálják a jelenben megszerezhető pénz hasznosságával a jövőbelivel szemben, majd ebből kivonják a migrációval járó becsült költségeket (anyagi és pszichológiai). Amennyiben az eredmény pozitív, úgy a migráció mellett döntenek, ha negatív, akkor maradnak, nulla értéknél pedig közömbösek.¹⁶ Mindez, akármilyen száraznak is tűnik, tetten érhető Krisztina és András gondolkodásában, mivel felméri a németországi jövedelem nagyságát, számolnak a kitelepüléssel járó nehézségekkel, mint amilyen a nyelvi kompetencia vagy a beilleszkedés problémája, főleg a gyermekek esetében.

A külföldön megkereshető jövedelem számításához érdekes (alább bemutatott) adalék még, hogy a Somogyi Hírlap egyik cikkében megjelent egy táblázat, mely a szakképzett munkások fizetését mutatja be Magyarországon és külföldön.¹⁷ E szerint egy ápoló az USA-ban 520000 és 710000 Ft közötti fizetést kap. Érdeemes felfigyelni arra, hogy a migránsok és azok családja általában euróban adja meg az értékeket, ami érthető, hiszen munkavállalásuk kapcsán ezen valutával találkoznak, de aki például már hat éve él ismét Magyarországon (lásd alább: Már csak emlék...), illetve akik, mint Krisztina és András, még nem kezdték el a migrációt, szintén euróban számolnak. Ezzel szemben a

Állásajánlatok szakképzetteknek

Szakma	Munkavégzés helye	Ajánlott bruttó bér (ezer Ft/hó)
Bútorasztalos	Kecskemét	86
Észtorgályos	Budapest	180-210
Észtergályos	Tatabánya	130-150
Forgácsoló	Ballószög	120-200
Fodrász	Sopron	70
Gépbeállító lakatos	Szolnok	200
Gravírozó	Székszárd	80-90
Hegesztő	Békéscsaba	95-150
Központifűtés- és csőhálózat-szerelő	Salgótarján	70-100
Kőműves	Pécs	150
Villanyzerelő	Oroszlány	120-180
Ápoló	USA	520-710
Belső burkoló	Dubai	360
Marós	Németország	450-600
Villanyzerelő	Hollandia	700-800
Átlagkereset*	-	121

* A JANUÁR- ÁPRILISI IDŐSZAKBAN, FIZIKAI DOLGOZÓK, KSH-ADAT

FORRÁS: ÁTNSZ, EXPRESSZ.HU

¹⁶ Vö. Massey (et al.) 2001:12. p.

¹⁷ A táblázat is nagy hatást gyakorolhatott az emberek migrációs motivációjára. Forrás: Somogyi Hírlap 2008. júl. 15. 6.p.

Somogyi Hírlap forintban adta meg a béreket, ami megkönnyíti a migrációt (még) nem folytatók számára a megszerezhető nettó hozam számítását, ezzel is ösztönözve a külföldi munkavállalást.

A migráció intézményesült formájának használata jelenik meg a munkaközvetítő igénybevétele során. A migrációs hálózatok kialakításának stratégiai igen jól megfigyelhetők e házaspár törekvéseiben. Mint láthattuk, négyféleképpen próbáltak kapcsolatokat szerezni és kialakítani: 1) felélesztik régi kapcsolataikat, azok közül is elsősorban azokkal, akik külföldön vannak. Ezek nagyrészt régi osztálytársak. A kapcsolatteremtés elsődleges fóruma pedig az internet. 2) Szintén interneten felveszik a kapcsolatot Németországban lakó (ismeretlen) magyarokkal, és tőlük kérnek segítséget. 3) a feleség az ambulanciára beérkező német betegekkel e-mail címet szerez/cserél (internet!), hogy ha esetleg ők értesülnek valami munkáról, akkor értesítsék őt. 4) A külföldi rokonokkal, ismerősökkel rendelkező magyar betegeket megkéri, hogy ha tudnak segíteni nekik, akkor szóljanak.

A hálózatoknak azért van nagy jelentősége, mivel csökkentik a migrációval járó költségeket azaz, hogy egy, már a befogadó társadalomban élő személy segítségét veszik igénybe, az ő társadalmi tőkije révén jutnak lakáshoz, munkához vagy ismeretségekhez (azaz bizonyos fokú saját társadalmi tőkéhez). Ily módon, ha egy közösségben megindul a migráció, a hálózati kapcsolatok révén egyfajta önreprodukciója figyelhető meg a migrációs potenciálnak.¹⁸

Krisztina és András hálózatépítő stratégiái közül az első kettő olyan hálózati információkkal is szolgál, melyek segítenek a befogadó országon belüli helyválasztásban. A két utóbbi stratégia azért különösen érdekes, mert jól érzékelteti az orvos-beteg kapcsolat szimbolikus jellegét, ami mögött az egészség „ajándékozás”-allegóriája rejlik. Bourdieu szerint ugyanis az ajándékozás egy olyan csereaktus, mely mindig feltételez egy viszonzást, de ennek a viszonzásnak időben később kell megtörténnie, mivel ha azonnali lenne, az visszautasításnak minősülne. Tehát, amíg a viszonzás nem történik meg, addig a megajándékozott lekötözöttje marad az ajándékozónak. Mindezt tovább árnyalja az érték nyílt kifejezésének tilalma. Ennek oka az, hogy az ajándékozás csereaktus jellege nem tudatos, hanem a társadalmi cselekvők társadalmi prediszpozíciójából fakad,¹⁹ így teljesen önzetlennek hat. Mármost ez

a függőségi viszony esetünkben úgy jelenhet meg, hogy a beteg lekötözöttje lesz az orvosnak, mert az egészség, a gyógyulás vagy a kórházi személyzet jóindulata – véleményem szerint – olyan szimbolikus ajándéknak minősülhet, melyet a megajándékozott nem tud viszonzni.²⁰ Így egyfajta szimbolikus uralmi rendszer jön létre, melynek alapfeltétele, hogy a társadalmi szereplőknek egyazon észlelési és értékelési rendszer tagjainak kell lenniük. Ezt a lekötözöttséget nevezi Bourdieu „szimbolikus erőszaknak”, ami nem egy tudatos jelenség, és melynek az a jellegzetes következménye, hogy könnyen vesz fel érzelmi színezetet. A lekötözött hálát érez az ajándékozó iránt, úgy érzi, törődnek vele, és ezért megbecsüléssel övezi. Ezen nem kognitív folyamatok hatására az „ajándékozó”, tehát esetünkben Krisztina, hozzáférhet a lekötözött (a beteg) társadalmi tőkéjéhez.

A történet végkifejlete az lett, hogy Andrásék kiutaztak Németországba a feleség egy régi osztálytársához két hétre, és az ottani kórházban hagytak egy önéletrajzot. Miután hazajöttek, Krisztina otthagya a nagyatádi kórházat, és főállásba a másik városba került, ahová napi szinten ingázik. 2009 legelején kaptak visszajelzést a németországi kórháztól, hogy van munkalehetőség ott Krisztina számára, ám ő ezt ekkor már visszautasította. Itt az a helyzet állt elő, hogy a migrációval megszerezhető nettó hozam számítása negatív értéket hozott. Mivel a gyermekek beilleszkedésének nehézségei mellett valószínűleg már nem a becsült külföldi keresetről volt szó, hanem a reálisról, ami valószínűleg alacsonyabb volt mint a becsült. E mellé még negatív pszichológiai hatásként társulhatott az is, hogy mikor kint voltak Németországban, felerősödött bennük a nyelvi kompetencia hiányának érzése, mely természetes velejárója a rég nem beszélt nyelv használatának. Mindezek hatására Krisztina azt mondta, hogy a jelenlegi állása „*kiegítő a maga előnyeivel és hátrányaival*”.

Úton

István és fia, Zsolt történetét azért tartom fontosnak kiemelni, mert ők jelenleg is külföldön

¹⁸ A hálózatelméletről ld. pl. Massey (et al.) 2001.

¹⁹ Bourdieu 2002.b:154. p.

²⁰ Ilyennek gondolom például a hálapénzt, mint a szimbolikus csereaktus kiegyenlítésére tett kísérletet. Ha ebből az aspektusból nézzük, könnyen megérthetjük, hogy miért okoz etikai problémát, hisz ezen csereaktusok egyik jellegzetessége az ár nyílt kifejezésének tilalma. Vö.: Bourdieu 2002.b:151

tartózkodnak. Valamint kettejük történetében sok olyan jelenség is megjelenik, ami a többi jelenleg is migrációt folytató személynél is megfigyelhető. Ezeket az ő történetük elemzésén keresztül szándékom bemutatni.

Zsolt 25 év körüli, asztalos végzettségű férfi. Egy Nagyatád melletti községből származik. Szülei őstermelők, elsősorban eper termesztésével foglalkoznak 1,4 hektáron, de tartanak bikákat, nyulakat is, 2007-ben még teheneik is voltak, valamint a takarmányozási célra termesztett tök magjából tökmagolajat állítanak elő. Zsolt 2006-ban utazott ki Nagy-Britanniába. Előtte 3 hónapig tanult angolul egy nyelvoktató kazettáról. Választása azért esett Nagy-Britanniára, mert itt él az unokabátyjának lánya, és ő hívta azzal az ígérettel, hogy szerez neki munkát. Ám ez nem sikerült. Így néhány hét után Zsolt felhívott egy, a kiutazáskor a repülőgépen megismert szlovén nőt, aki, ígéretéhez híven, szerzett neki munkát egy építkezésen. Ez a munka azonban nem tetszett Zsoltnak. Édesanyja elmondása szerint az volt a probléma, hogy színes bőrékkel dolgozott és lakott együtt, hatodmagával egy lakókocsiban, amiért fejenként 60.000 Ft-ot kellett fizetniük. Ezek után talált munkát egy baromfitenyésztő farmernél, aki építkezési munkákkal is foglalkozik. Itt lehetősége van a szakmájában dolgozni, és még szállást is kap. Munkaidőn túl is vállal munkákat, amivel közel annyit keres, mint a bejelentett munkájával, átlagosan 1.000 fontot (ez kb. 280.000 Ft)²¹ havonta. Általában négy hetente jár haza, és akkor egy-két hetet itthon tölt. Édesanyjával, Ágnessel hetente beszél telefonon. 2007 folyamán Zsoltot követte menyasszonya is, majd 2008. januárjában édesapja, István. Édesapjával közösen vásároltak egy jobb kormányos Ford Transit márkájú gépkocsit, hogy az Angliában vásárolt árukat haza tudják hozni. Az autó kihasználtsága oly nagy, hogy amikor az otthonmaradt édesanyjával beszélgettem, azt mesélte, hogy azért nem hoznak haza neki most nagy tévét, mert úgy tele van a kocsi, mivel „*olyan dolgokat vesznek kevés pénzért, mindenféle gépeket, [...] hogy kár otthagyni*”. Valamint Zsolt vásárolt még egy szintén jobb kormányos Honda Prelude márkájú sportkocsit is magának, melyet hazavitt, így csak az otthon töltött egy-két hét alatt használja, amikor a barátaival találkozik. Ilyen alkalmakkor Zsolt szokott fizetni a társaságnak. Ahogy édesanyja panasolta egy alkalommal: „*A fiam, az elég jól elszórja [a pénzt], az négyszázezerrel jött haza, és két hét alatt a seggére vert. Mert mindenki őt használja*

²¹ 2008. novemberi árfolyamon.

ki”. Valamint megemlítette azt is – mindenféle kérdés nélkül –, hogy „a fiam nem szándékozik hazajönni Angliából”.

István története részben megegyezik fiáéval, azonban néhány ponton el is tér tőle.

István általános gépszerelői és vasúti gépjárműszerelői végzettséggel rendelkező, az ötvenes évei közepén járó férfi, 50%-os rokkant nyugdíjas, mely után 26.000 Ft-ot kap. Feleségével, Ágnessel (mint már említettem) 1,4 hektáron gazdálkodnak mint őstermelők. Fő jövedelemforrásuk az epertermesztésből származik. A termés nagy részét Pécssett, a nagybani piacon adják el, kisebbik részét pedig a nagyatádi piacon értékesítik. Ebből átlagosan 800 ezer-1 millió Ft éves jövedelmük származik. Az eper mellett 2008-ig, István migrációjának kezdetéig tartottak teheneket, nyulakat, bikákat is, valamint tökmagolaj eladással is foglalkoztak. István 2008. jan. 5-én utazott Nagy-Britanniába, Cambridge-be fiához, hogy ő is ott dolgozzon. A fia szerzett neki szállást és munkát annál a cégnél, ahol ő van. Kiutazásakor egyáltalán nem beszélt angolul. Havonta jönnek haza fiával egy-két hétre a Nagy-Britanniában vásárolt jobb kormányos Ford Transit márkájú gépkocsijukkal. Ilyenkor általában különböző – ott olcsón beszerezhető – műszaki cikkeket hoznak Magyarországra, melyeket a legtöbb esetben eladnak. Cambridge-ben a főállása mellett rendszeresen dolgozik fiával más helyeken is. Így fiához hasonlóan átlagosan 2000 £-ot keres havonta. Az így megkeresett jövedelem jelentős részét félreteszi, mivel 2008 nyarára tervezték feleségével házuk teljes felújítását, mind kívül (a ház szigetelését, bevakolását, a tető és a kerítés lecserélését), mind belül (festést, járólapozást, csempézést, a konyha felújítását). De a későbbiekben tervezik, hogy vásárolnak még földet, és csak az epertermesztéssel fognak foglalkozni. Ágnes, a felesége is fontolgatja a kiutazást Nagy-Britanniába, először csak látogatóba, de gondolkodik azon is, hogy ő is munkát vállalna ott mint szociális betegápoló, ám ehhez még nincs szakképzése, valamint angolul sem tud. István nem szándékozik sokáig ott maradni, de egyelőre nem lát jobb kereseti forrást.

Apa és fia történetének bemutatása után még csak egy rövid felsorolást szeretnék közölni arról, hogy mit hoztak haza Nagy-Britanniából, hogy szemléltessem, milyen széles azoknak a tárgyaknak a választéka, melyeket érdemesnek tartanak arra, hogy kint vásárolják meg általában az itthonihoz viszonyított relatív olcsóságuk vagy presztízsértékük miatt. Az árat ahol tudom, zárójelben közlöm

(1£=280Ft árfolyamon). Ezen tárgyak a következők: konyhaszekrény, takarítógép (56.000Ft), poharak, lámpák, mosogatógépek, jobbkormányos sportkocsi (kb. 400.000Ft), pavilonsátor, gáztűzhely, villanytűzhely, fűrógép (3.000Ft), fűrészgép (10.000Ft).

Mint látható apa és fia migrációja szintén gazdasági motiváltságúnak mondható. Azonban míg Zsolt esetében nincs pontos adat arra, hogy milyen céllal vállalt külföldön munkát, addig Istvánnál kiderül az, hogy a háztartás kiegészítő jövedelemmel való ellátása volt a fontos.²² Mivel az itthoni jövedelme körülbelül 4%-a az angliainak. Ez még úgy is megéri a családi gazdaságnak, hogy a kieső munkaerőt bérmunkával pótolják, amikor szüret van, vagy amikor a piacra kell menni. Ezt a jövedelemkiegészítést szolgálja az Angliában relatíve olcsón beszerzett áruk itthoni eladása, melyhez szükséges volt a Ford Transit megvásárlása, még amellet is, hogy Magyarországon két autójuk is van (nem számolva Zsolt sportautóját): egy Suzuki, amivel Ágnes a piacra jár, és egy 30 éves Skoda, amivel horgászni szoktak járni, valamint nemrégiben adtak el egy harmadik autót. Megfigyelhető továbbá, hogy a mezőgazdasági termelésüket igyekeznek tökéletesíteni. Egyfelől a monokulturális epertermesztésre való átállással, hiszen a teheneket már eladták, a bikáknak már van vevőjük, és a nyulakkal sem kívánnak tovább foglalkozni, ezért a takarmánytökök, illetve az ebből származó tökmagolaj készítésével is felhagynak. Ebben természetesen az is közrejátszik, hogy mindezek hatékony ellátását már nem bírja az egyedül otthonmaradt Ágnes. Másfelől további földek vásárlását tervezik, ahol szintén részben gépesített epertermesztést kívánnak folytatni, mely szintén növeli a hasznot. Hálózati kapcsolataik tekintetében is eltérések mutatkoznak apa és fia között. István egy biztos, előre megszervezett munkahelyre ment dolgozni, mely szintén megkönnyítette a migrációs döntést.²⁴ Ezzel szemben Zsolt, bár egy rokonhoz ment ki, de ő nem tudott neki segíteni a munkakeresésben, ezért egyfajta spontán migrációs hálózatépítés útján, a repülőgépen megismert szlovén nő révén jutott először munkához. Ez azért jelent eltérést az általános hálózatelméletektől, mivel azok a hálózatok tagjait egyazon kibocsátó

közösség részeként feltételezik.²⁵ Érdekes egybeesés még, hogy Zsolt jelenlegi munkaadója egy farmer, tehát alapvetően a mezőgazdaságban dolgozó. Így elmondható, hogy egyezik a foglalkozási státusuk,²⁶ mennyiben Zsolt itthon ebbe a kategóriába sorolható családja státusa alapján.

István is és Zsolt is jelenleg a folyamatos migráns kategóriába tartoznak. De amíg István nem tervezi, hogy sokáig Nagy-Britanniában marad, addig Zsolt nem szándékozik hazajönni. Az édesapa ezen döntésének több oka is lehet: alapvetően nagy problémát jelent neki is a nyelvi kompetencia hiánya. Ahogy felesége fogalmazott: „*Azt mondta a férjem, hogy úgy nem érdemes kimenni dolgozni, ha nem tudsz angolul. Azt mondta, hogy az boldogtalan kint*”. Tehát István nem érzi jól magát, boldogtalan. A másik hazahúzó erő a családi gazdaság, az eprészet lehet, illetve az otthoni társadalmi struktúrában elfoglalt státusa. Erről a státusról feltételezhető, hogy magasabb, mint a külföldön dolgozó vendégmunkásé, ami alapvetően alacsony presztízsű. Ez a kibocsátó közösség felé történő reprezentáció jelenhet meg abban a tényben is, hogy a migrációval megszerzett jövedelemből elsőként az otthoni ház felújítását tervezik, majd föld vásárlását. Ezek hagyományosan a paraszti kultúra presztízsjavai.²⁷ Nem elhanyagolható szempont azonban, hogy ezeknek a tervezett beruházásoknak gyakorlati hasznuk is van. Gondolok arra, hogy a plusz termőföld plusz jövedelmet jelent, vagy hogy a ház leszigetelése adott esetben kisebb fűtésszámlát eredményezhet. Ezek az úgymond hagyományos presztízsjavak megszerzése vagy növelése, különösképpen a ház – mint a reprezentációra igen alkalmas presztízsjószág – más interjúalanyaimnál is domináns helyet foglal el a migráció megkezdését követő reprezentációs stratégiákban. Az egyik ilyen személy, Ákos (31 éves), aki jelenleg Franciaországban dolgozik, a migráció jelentette jövedelemtöbbletből, szülőfalujában, amely Nagyatád vonzáskörzetében van, vásárolt egy, a faluképben újnak számító, kétszintes házat a faluközpontban, édesanyjának és magának. Előtte egy földszintes házban éltek, „*a falu végén [...] távol mindenhez*” – ahogy egy alkalommal édesany-

²² A migráció új közgazdaságtanáról ld. pl. Massey (et al.) 2001:13-17. p.

²³ Vö. Massey (et al.) 2001:28-30. p.

²⁴ A neoklasszikus közgazdaságtan mikroelmélete szerint, a külföldi álláshoz jutás valószínűsége egy fontos szorzó a migrációs döntésben. Vö. Massey (et al.) 2001:12.p.

²⁵ Vö. Massey (et al.) 2001:25-27. p.

²⁶ Kolosi Tamás négy státust határoz meg a státusinkonzisztenciában, Gerhard Lenski alapján: a jövedelmi, foglalkozási, iskolázottsági és nemzetiségi státust. Kolosi 1987:65. p.

²⁷ Vö. Bondár 2005:169. p. III. a föld presztízséről és elosztásának motiváló erejéről ld. Massey (et al.) 2001: 28-30. p.

ja mondta. Akitől pedig az új házat vásárolta, egy kollegája, akivel Ákos Franciaországban dolgozik, a ház árából és a migrációs jövedelméből beköltözött az agglomerációból a városba. Mivel a ház mérete, külleme mellett igen fontos tényező a státusz meghatározásában a település jellege, ahol az illető személy él.²⁸

Zsoltnál viszont, édesapjával szemben megfigyelhető a törekvés arra, hogy Nagy-Britanniában telepedjen le, amit a konkrét kijelentések mellett az is alátámaszt, hogy menyasszonya is ott vállalt munkát. De ez még nem jelenti egyértelműen a folyamatosból az állandó migráns kategóriába való átlépést,²⁹ főként, ha reprezentációját is figyelembe vesszük. A cambridge-i státuszrepresentációjának megfigyelése sajnos nem állt módomban, erre vonatkozóan csak egy adatom van, az édesanyjától, mégpedig annyi, hogy a hivatalos munkaidőn túl minden este dolgoznak (édesapjával) valahol. Ebből arra következtettek, hogy kevés alkalma nyílik társadalmi vagy szimbolikus tőke szerzésére. Ezzel szemben Magyarországon többféle státuszrepresentációs stratégia is megfigyelhető Zsolt történetében. Először is a Honda Prelude típusú jobbkormányos sportkocsit presztízstárgynak tartom, mert 1) egy sportkocsi nem annyira a hasznosság szimbóluma, nem a létfenntartás, a megélhetés kelléke. Itt szeretnék utalni Maslow szükségletpiramisára, melyet a Kapitány házaspár a tárgyszimbolikában is helytállóan tart és alkalmaz.³⁰ Eszerint az alapszükségletek és azok tárgyai nélkül nem beszélhetünk önmegvalósításról, azaz (státusz)representációról. Mármint az interjúalanyaim között szerepel olyan egyén, aki számára az autó alapszükségletnek minősülhet, mivel így sokkal könnyebben juthat be a városba, de Zsoltnál nem ez a helyzet, mivel ezen az autón kívül még három gépkocsi van a háztartásban. 2) A jobb oldali kormányú egyértelműen utal az autó angol, tehát nyugat-európai származására, ami szintén presztízstárggyá teheti. 3) A sportkocsi jobbkormányos volta Magyarországon megfosztja az egyik funkciójától, a sebesség kihasználásának lehetőségétől, mivel egy jobboldali közlekedésű országban ez igen megnehezíti az előzést. Így csak szimbolikus funkciójában értékes, mely relatív ritkasága miatt –

Nagyatád környékén elég kevés sportautóval lehet találkozni – a magasabb társadalmi rétegekhez kapcsolja. A másik státuszrepresentációs stratégiát, amit felfedezni vélek Zsolt történetében, az édesanyjának az a mondata fémjelzi a legjobban, hogy „*a fiam, az elég jól elszórja [a pénzt], az négyszázezerrel jött haza, és két hét alatt a seggére vert*”. Ebből az derül ki számomra, hogy otthon hivalkodó fogyasztást végez. Még hozzá valószínűsíthető, hogy ilyenkor mint „helyettesítő fogyasztókat”,³¹ a barátai fogyasztását is ő fizeti. Erre vonatkozhat az a kijelentés, hogy „*mindenki őt használja ki*.” Ebben pedig a bourdieu-i szimbolikus cseregazdaság³² megnyilvánulását látom. Mivel azért, hogy meghívja a barátait – referencia csoportját –, lekötelezettjeivé teszi őket, mely által „szimbolikus erőszak” kialakítására nyílik lehetősége. Ami alapvetően nem tudatos jelenség. Hisz valószínűsíthető, hogy az otthoniak nem rendelkeznek akkora gazdasági tőkével, hogy ugyanolyan mértékben viszonyozhassák a meghívást. Ez a stratégia más történetben is megfigyelhető volt. Ildikó (36 éves) Spanyolországban dolgozott a vendéglátásban, ezért csak a nyári turisztaszézonban volt külföldön. A szezonon kívüli hónapokat otthon töltötte. Ilyenkor nem dolgozott, az otthoni barátaival járt szórakozni, ahol gyakorta meghívta őket néhány italra, mindig hozott nekik ajándékokat. Ez a szezonon kívüli pihenés a kibocsátó közösség számára, akik csak az otthoni tevékenységeit látják, egyenértékű lehet a dologtalansággal. Így megjelenik a „hivalkodó dologtalanság” is. Ezzel teljesedik a vebleni reprezentációs stratégia, azaz hogy a társadalmi elit (illetve onnan leszivárogyva az alatta elhelyezkedő társadalmi rétegek is) a hivalkodó fogyasztás és a hivalkodó dologtalanság révén reprezentálja státusát.³³

Annak magyarázatát, hogy Zsolt inkább otthon végez státuszrepresentációt, abban látom, hogy a kibocsátó közösségében kisebb befektetést igényel a szimbolikus tőkészerzés, mint a befogadó társadalomban. Mivel egyfelől az otthoni társadalmi struktúrát jobban ismerik, hisz abban szocializálódtak, másfelől valószínűsíthető, hogy a kibocsátó közösségben már a külföldi munkavállalás előtt is rendelkezett szimbolikus tőkével, akár a saját jogán, akár a családja révén, hiszen – ahogy Bourdieu fogalmaz – a „szimbolikus tőke [...] a csoport valamennyi tagjának közös tulajdona”.³⁴ Ugyanerről, a családi

²⁸ Vö. Kolosi 1987.

²⁹ A folyamatos és az állandó migráns Nancie L. Solien Gonzelez kategóriái: az állandó migráns az aki letelepedik a befogadó országban; a folyamatos migráns bizonyos időközönként ingázik a kibocsátó és a befogadó ország között. Erről ld. bővebben Prónai 2006.

³⁰ Kapitány-Kapitány 2005:32. p.

³¹ Ld. Veblen 1975.

³² Bourdieu 2002.b

³³ Vö. Veblen 1975.

³⁴ Bourdieu 2002.b:160. p.

státusról beszél Kolosi Tamás is, mikor azt mondja, hogy „a szülői családnak a gyermek státusára való hatása összehasonlíthatatlanul erősebb, mint a gyermeké a szülői családra”.³⁵

Már csak emlék...

Végezetül egy egyelőre befejezettnek tűnő migrációs történetet kívánok görcső alá venni, hogy lássuk, a külföldi munkavállalás végeztével milyen reprezentációs stratégiákra nyílik lehetősége egy (ex-)migránsnak.

Gábor 30 év körüli, kőműves végzettségű, nagyatádi férfi. 2002-ben fél évet dolgozott Franciaországban (Provance-ban) építkezéseken egy magyar cég alkalmazásában. Már előtte is tervezte a külföldi munkavállalást, végül egy volt osztálytársa ajánlotta neki ezt a munkalehetőséget. A munka elvállalásának legfőbb okát így határozta meg: „*azért mentem ki, hogy anyagilag helyrehozzam magamat*”. Franciaországban a cég egy nagy pavilont bérelt szálláshelynek, melyből gipszkarton falakkal választottak le négyszemélyes szobákat. Külön magyar személyzet főzött rájuk. A cég általában felújítási munkálatokat végzett, ahol nem tudott mindenki mindig a saját munkakörében tevékenykedni, hanem azt kellett végezniük, amilyen feladat éppen adódott. Havonta egy hétre jöhettek haza, erre a célra rendelkezésükre állt egy külön autó. Ezt általában megkapták azokon a hétvégéken is, amikor nem jöttek haza. Így a vasárnapi szabadnapjaikon elmentek kirándulni, barlangászni, várost nézni. Jártak Monte Carlo kaszinóiban, a francia Riviérán, Cannes-ban, szombat esténként pedig diszkóban töltötték el idejüket. Beszélgetésünk alatt Gábor sokat mesélt ezekről az élményeiről, a tengerről, melyet előtte még nem látott; a kaszinóról, hogy mennyit bukott; és a provance-i természetéről is. Az egyik kirándulás alkalmával például fogott egy skorpiót, és mikor meg akarta ezt etetni egy hatalmas sáskával, akkor némi küzdelem után végül a skorpió került az étlapra. Ám ezen élmények mellett nagy problémát jelentett Gábornak a nyelvtudás hiánya, illetve úgy érezte, hogy a franciák lenézik őket, mivel – ahogy fogalmazott – „*elégé ilyen cigánymunkát végeztünk*”. Vagy például az egyik alkalommal nem engedték be őket a diszkóba nem megfelelő öltözködésük miatt. Azonban, mikor munkaidőn túl egyszer dolgozott a francia partnercég főnökénél, akkor azok a saját asztalukhoz ültették őt, amit nagy megtiszteltetés-

³⁵ Kolosi 1987:68. p.

nek érzett, bár a francia konyha ízvilága nem tetszett neki. A franciaországi szállásukkal is voltak problémák, főként a higiéniaiával. Gyakorta előfordult, hogy a levesben hajszálok voltak, a szakácsnők kutyája ki-be rohagált a konyhában, valamint egy hónapon keresztül ittak esővizet, mivel nem szóltak nekik, hogy a kerti csap nem ivóvíz. Ehhez hozzájárult, hogy nem rendelkeztek betegebiztosítással (hisz ekkor Magyarország még nem volt EU-tag), így komolyabb betegség esetén egy környékbeli orvoshoz vitték el őket, aki némi juttatás (50 €) ellenében végezte el a vizsgálatot. De a gipszkarton falak vékonysága is rosszul érintette őket, mivel minden áthallatszott rajta. A Franciaországban eltöltött fél év folyamán egyre kevesebb fizetést kaptak és egyre később. A társaság zúgolódni kezdett, majd végül felmondtak. Kérdésemre, hogy szándékozik-e újra külföldön munkát vállalni, azt felelte, hogy szeretne, de nyelvtudás nélkül nem mer, csak esetleg egy cégen keresztül, de már nem igazán bízik azokban sem. Gábor jelenleg az egyik nagyatádi gyárban dolgozik, ahol – elmondása szerint – nem jó a fizetés, de fedett helyen van, és még tud mellette dolgozni a szakmájában is.

Gábor migrációja is gazdasági motivációjú volt, de ez nem annyira a felhalmozásra irányult, mint inkább egyfajta kiegyenlítésre. Erre utal az a mondata, hogy „*azért mentem ki, hogy anyagilag helyrehozzam magamat*”. Talán valamilyen tartozás kiegyenlítése lehetett a cél, vagy csak egy kis többletjövedelem megszerzése. A komolyabb gazdasági tőke felhalmozásához azonban a legtöbb esetben nem elegendő fél év. De nem szabad szem elől téveszteni, hogy kezdetben valószínűleg nem ilyen rövidre tervezte a külföldi munkavállalást, csak a körülmények hatására lett vége ilyen hamar. Gábor e döntésére hatást gyakorolhatott az is, hogy az egész társaság, akikkel a migrációt elkezdte, otthagya a céget. Megragadható Gábor történetében – mint ahogy sok más interjúalanyomnál – a migráció intézményesült formáinak szerepe is. Az ilyen magyar cégek, amelyek általában magyarokkal dolgoztatnak külföldön, a nyelvet nem beszélők számára jelenthetnek könnyebbé, mivel segítik őket a kommunikációban. Jó a cégek is, mert így kiküszöbölhető a munkavállalók érintkezése a helyiekkel, mely által kisebb az esélye annak, hogy önállósítják magukat és otthagyják a céget. De még így is érezhetővé vált az alacsony presztízsű munkából fakadó megkülönböztettségük, amint ez Gábor elbeszélésében is megmutatkozott. Mindemellett megfigyelhető egyfajta nyitottság, érdeklődés a másik, a másfajta kul-

túra iránt. Véleményem szerint ez mutatkozik meg a környéken tett kirándulásokban, városnézésekben is. Ez az élményszerzés más adatközlők esetében is igen fontos helyet foglalt el az elbeszélésekben (főként a kaszinó volt konkrétan visszatérő elem).

E történetből valószínűsíthető, hogy a migráció alatt átélt megkülönböztetéseknek, rossz körülményeknek, valamint a nyelvi kompetencia hiányának nagy szerepe van abban, hogy 2002 óta nem vállalt újabb külföldi munkát, de talán közrejátszik az is, hogy most egy olyan munkakörben dolgozik, mellyel meg van elégedve. Tehát a migrációval megszerezhető nettó hozam értéke negatív. Azonban valamiféle reprezentáció mégis megfigyelhető volt a Gáborral folytatott beszélgetésünkben, még ha nem is a materiális presztízsjavak reprezentációja. Gábor történeteiben nemcsak központi helyet foglalt el az élményszerzés, de igen jól felépítettnek is tűnt. Ebből arra következtek, hogy már sokszor elmesélte. Minden történetének megvolt a csattanója, a konklúziója. Ezt az élményszerzést és ennek elbeszéléseit tarthatjuk a kulturális tőke egyfajta megnyilvánulásának, illetve reprezentációjának. Hiszen, mint arra Mary Douglas és Baron Isherwood is rámutat: „a magányos séta mindaddig a személyes higiéne része lehet, amíg a sétáló meg nem osztja élményeit másokkal”.³⁶ Érdekesség még, hogy az interjú helyszínül Gábor a Nagyatád főterén található Szemiramisz kávézóját választotta, ennek teraszán beszélgettünk. A helyválasztás központi jellegének több olvasata is lehet: egyfelől ez egy olyan pontja a városnak, melyet könnyen megtalálhat egy nem odavalósi is, másfelől a központi jellegből fakadóan sokan láthatják, hogy ő ott van egy serényen jegyzetelő idegen és egy diktafon társaságában. Ez, véleményem szerint, a későbbiekben lehetőséget nyújthat arra, hogy elmesélhesse, hogy őt a pécsi egyetemről keresték meg, hogy a francia munkájáról meséljen, mely további reprezentációra adhat alkalmat.

A külföldi élményszerzést mint kulturális tőkészerzési stratégiát más jelenségekben is fellelhetőnek vélem. Azokban a szervezett utazásokban, melyek alkalmával ingyen elviszik a jelentkezőket egy másik – külföldi vagy belföldi – városba, és ott egy termékbemutatóon kell részt venniük, majd egy városnézés után, általában még aznap visszaviszik őket. Így konkrét gazdasági tőke befektetése nélkül juthatnak ilyen jellegű kulturális tőkéhez. Nagyatádon ebben a termékbemutató-turizmusban igen sokan részt vesznek. Egy alkalommal például volt

szerencsém végighallgatni, amint egy fiatal nő azzal ugratja párját, hogy majd egy ilyen utazás lesz a nászútjuk. Mindennek a magasabb státussal való összefüggését pedig abban vélem felfedezni, hogy ez a fajta kulturális tőke, a külföldi élményszerzés annak a leszivárgásából eredhet, amit Niedermüller Péter „globális nomadizmusnak” nevez.³⁷ Ezek a „globális nomádok” – művészek, üzletemberek, turisták –, ahogy Niedermüller fogalmaz: „állandóan, magától értetődő természetességgel és minden korlátozás nélkül mozognak ebben a sajátjuknak tekintett globális világban. [...] sehoh sem maradnak hosszabb ideig, [...] hiszen társadalmi létüknek éppen az az alapja, hogy életüket egyszerre több helyen élik”. Tehát mondhatnák: a „más kultúrák, illetve kulturális különbségek korlátozás nélküli fogyasztása” a habitusuk része. Márpedig ezek a társadalmi rétegek általában igen magas státusúak, mondhatnánk ők a „globális elit”, így az ő ilyen jellegű kulturális tőkéjük követendő példaként jelenhet meg, más társadalmi rétegek számára is. Véleményem szerint ez jelenik meg részben a középosztály külföldi nyaralásaiban, ahol a barnaságnak presztízs-értéke van, mint a nyaralás, vagy a szabadidő – azaz a dologtalanság – egyik lehetséges reprezentációs alternatívája, mivel aki sok időt tud napozással tölteni, annak sok szabadideje van. A barnaság presztízs-értékét bizonyítja szerintem az is, hogy erre egy külön szolgáltatás épült, a szoláriumok. Ha valakinek nincs elég ideje vagy pénze a napozásra (nyaralásra), az elmehet munkaidő után, akár télen, akár este a szoláriumba, ahol a nyaralásnál sokkal olcsóbban leburnulhat, azaz ily módon megszerezheti ezt a presztízsjóságot. Nagyatádon jelenleg három szolárium üzemel. Azonban ha magára az utazásra mint inkorporált kulturális tőkére tekintünk, akkor az például a fent említett termékbemutató-turizmussal, vagy esetleg éppen a migrációval szerezhető meg.

Továbbgondolásra érdemes még a kaszinó motívum, mely, mint említettem, más adatközlőnél is megjelenik. Két, egymást nem kizáró olvasatot látok a kaszinóba járás kiemelésének okaként. 1) A kaszinó fogalma tartalmazhat olyan jelentéstársításokat, hogy ez az a hely, ahol – ha Fortuna mellénk áll – megsokszorozható az ember pénze, ami ebben az esetben a migráció relatív hasznosságát növelné. 2) A kaszinóba járás általában egyet jelent a gazdag-

³⁶ Douglas–Isherwood. 1998:157. p.

³⁷ Niedermüller 1999:109. p.

sággal, a magas státussal.³⁸ Ez utóbbi értelmezésben pozitív felhangot kaphat Gábor azon kijelentése, hogy „*elmondhatjuk majd az unokáknak, hogy egyszer kaszinóban, az öregapád nagyot bukott*”.

Konklúzió

A migráció

Az általam vizsgált életutakban, a migrációs döntés meghozatalában alapvetően a gazdasági motiváció játssza a döntő szerepet, de emellett igen fontos a hálózati kapcsolatok megléte. Az interjúalanyaim közül egyetlen olyan személy volt, aki nem rendelkezett hálózati kapcsolatokkal a befogadó társadalomban, amik csökkentették volna a migrációs költséget.³⁹ A hálózati kapcsolatok oly mértékben meghatározók a célország kiválasztásában, hogy akár még a befogadó társadalom nyelve ismeretének hiányát is képesek ellensúlyozni. Ezt, az adott nyelvi kompetencia hiányának problémáját, általában a migráció intézményesített (szervezett) formájának igénybevételével hidalják át, tehát egy közvetítő céggel mennek ki külföldre. Szintén erősen befolyásolja a migrációs döntést a párkapcsolat megléte vagy hiánya. Interjúalanyaim nagy részének nem volt párkapcsolata a migráció megkezdésekor. Ahogy Gábor fogalmazott mikor erre rákérdeztem: „*Nincs, hála Istennek még.*”

Különleges eset Tamás, aki két huzamosabb idejű külföldi munkavállalás között másfél évet dolgozott Magyarországon. Az első kiutazásakor már volt barátnője. Ekkor két évet dolgozott Londonban. Hazatértekor összeköltözött párjával. Ám a második periódus megkezdésekor megszüntették a kapcsolatot. Ahogy édesapja mondta: „*mert milyen kapcsolat az, hogy elmegyek, ... fél év múlva jövök csak haza*”. Ettől függetlenül úgy gondolom, hogy a gazdasági motiváció volt a domináns a második külföldi munkavállalásban, legalább is tudatos szinten. Viszont az, hogy nem volt párkapcsolata, csökkentette a migrációval járó pszichológiai terheket. Amihez még hozzájárulhatott az is, hogy már előtte dolgozott Londonban, így jelentős hálózati kapcsolatai voltak, valószínűleg bizonyos mértékű társadalmi tőkével is bírt, ami szintén megkönnyíti a

munkához jutás lehetőségét.⁴⁰ Közrejátszhat továbbá még az is, hogy az előző migrációs tapasztalatok megváltoztatták ízlését, motivációját és a világról alkotott elképzelését, ami ösztönzőleg hathatott az újabb migrációra, mint azt a kumulált okság elmélete is leírja.⁴¹

A párkapcsolat hiánya vagy a migráció előtti megszakítása természetesen nem kizárólagos, hiszen mint láthattuk, Zsolt esetében is volt már párkapcsolat a külföldi munkavállalás előtt, sőt ők már egyben is jártak. Majd miután Zsoltnak sikerült biztos egzisztenciát kiépíteni Nagy-Britanniában, a menyasszonya követte őt. Alapvetően a migráció hagyományos stratégiája az, hogy egy család (háztartás) migrációjában először a férfi (családfenntartó) hagyja el a kibocsátó közösséget, majd a már biztos egzisztenciális háttérbe követi őt a családja.⁴² Ahogy Nyíri Pál írta a kínai migránsokkal kapcsolatban: „Ez a klasszikus láncmigráció a kockázat csökkentését szolgálja: addig, amíg a férj meg nem teremti a megfelelő megélhetést az új helyen, a nő biztosításképpen megtartja [...] állását...”⁴³ Ennek egy érdekes ellentette Ildikó története. Ildikó egyedülálló volt a migráció megkezdésekor. Azonban az otthon töltött szezonon kívüli időszakokban megismerkedett egy otthoni, kibocsátó társadalmi férfival, aki a későbbiekben követte Ildikót Spanyolországba.

A másik fontos kérdés a kint maradási szándék, tehát a migráció időtartamának megtervezése. Ez adataim alapján három részre osztható: meghatározatlan időre, erre példa Zsolt, aki nem tervezi, hogy hazaköltözik. Ezt erősíti, hogy menyasszonya is kiköltözött hozzá, viszont mindemellett azt láthatjuk, hogy Magyarországon (is) végez státuszrepresentációt, ami annak a jele, hogy itthon kíván élni, hisz a kibocsátó társadalmi szimbolikus tőkéjét nem tudja importálni a befogadó társadalomba. A másik lehetőség, hogy hosszú távú migrációt terveznek, de nem véglegeset. Ez a legáltalánosabb. Jól példázza ezt a mentalitást László (21 éves), aki első beszélgetésünkkor azt mondta, hogy 3-4 év múlva szeretne hazaköltözni Hollandiából. A második alkalommal azt mondta, hogy szeretne megtanulni angolul, és Hollandia után elmenne Angliába dolgozni. De szintén ide tartozik a fent említett házaspár (Krisztina és András), akik ugyan nem léptek a migráció országútjára, de amíg tervezték, addig csak nyug-

³⁸ Ez jelenik meg olyan hollywood-i filmekben, mint pl. az *Ocean's eleven* (Steven Soderbergh. 2001.) vagy a *Casino* (Martin Scorsese. 1995.)

³⁹ Vö: Massy (et al) 2001:25.

⁴⁰ Vö. Flap-DeGraaf 1998.

⁴¹ Ld. Massey (et al.) 2001.

⁴² Vö. Sassen 1995.

⁴³ Níri 2001:106.

díjas korukra akartak visszatérni, de vissza akartak térni. A harmadik alternatíva pedig, hogy csak addig maradnak külföldön, amíg feltétlenül muszáj. Itt egyfelől Istvánra szeretnék utalni, aki alapvetően nem érzi jól magát Angliában, tehát csak addig marad, míg elegendő tőke össze nem gyűlik a családi gazdaság fejlesztésére, ill. a ház felújítására. A másik pedig Gábor, aki – minden egyéb tényező mellett – effektíve tényleg csak addig dolgozott Franciaországban, amíg „*anyagilag helyrehozta magát*”.

Státusrepresentáció, társadalmi mobilitás

Tehát, úgy tűnik, a kutatás alapján a folyamatos migránsok megőrzik a kibocsátó társadalom státusrepresentációs stratégiáit, és nem kívánják importálni a befogadó társadalom magasabb státuscsoportjainak presztízszeit. Erre három magyarázatot látok kirajzolódnival. Egyfelől a kibocsátó társadalmi struktúra annál sokkal ellenállóbb a külső behatásokkal szemben, minthogy a populáció ilyen kis része megváltoztathassa, legyenek bár relatíve sokan a közösségben a migrációt folytatók. Másfelől pedig abban látom körvonalazódnival a kibocsátó közösség státusrepresentációs stratégiáinak megőrzését – főleg azoknál, akik külföldön is magyarokkal dolgoznak együtt –, hogy az alacsony presztízsű munka miatt nem, vagy csak nagyon ritkán kerülnek interakcióba a helyi társadalom tagjaival.⁴⁴ Ez derül ki Gábor történetéből is, mikor azt mondja: „*lenézték kint az embert, mert eléggé ilyen cigány munkát végeztünk*”. Valamint harmadik oknak azt tartom, hogy a kibocsátó közösség státusrepresentációs technikáit a migránsok habitusukból fakadóan jobban ismerik, ezáltal könnyebben, kisebb ráfordítással tudják alkalmazni ezeket a technikákat, valamint a kibocsátó közösségben már eredendően, a családjuk révén is⁴⁵ rendelkeznek bizonyos szimbolikus tőkével. Ez a harmadik magyarázat jelenik meg például Zsoltnál, aki mindamellett, hogy menyasszonya is kiköltözött hozzá Angliába, tehát valószínűsíthető a kintmaradási szándék, otthon (is) végez státusrepresentációt. Mindezek megerősítik Horváth István azon kijelentését, hogy „a folyamatos migráns számára a kibocsátó társadalmi-kulturális rendszer ké-

pezi a vonatkoztatási alapot társadalmi státusának meghatározásában”,⁴⁶ melyet ő ugyan a Magyarországon dolgozó erdélyi vendégmunkások kapcsán fogalmazott meg, de az interjúkból az látszik, hogy ezekben az esetekben is igaz.

Az sajnos nem derül ki ebből a vizsgálatból, hogy a befogadó társadalomban milyen módon történik a státusrepresentáció. Véleményem szerint csak úgy tudnánk összevetni az ottani reprezentációt az itthonival, ha a külföldi munkavállalás helyszínén is végeznénk résztvevő-megfigyelést. Ugyanis előfordulhat, hogy a globalizáció, a „globális elit” vagy a média hatására alapvetően nincs számottevő különbség a két társadalom státusrepresentációjában, presztízsjeiben.

A kutatás alapján elmondható, hogy a társadalmi mobilitásra való törekvésnek nincs tudatos motiváló hatása a migrációra. Ettől függetlenül valószínűsíthető, hogy nem tudatosan mégis befolyásolja. A kumulált okság elméletében leírt „migráció kultúrája” is ezt bizonyítja, mikor azt mondja ki, hogy a külföldi munkavállalás mint „felemelkedési szertartás” jelenik meg.⁴⁷ Ehhez azonban először a jelenlegi állapot megerősítésére van szükség, azaz, ahogy Gábor fogalmazott, arra, „*hogy anyagilag helyrehozzam magam*”. Az általam vizsgált személyeknél pedig az érhető tetten, hogy két kivétellel mindenki úgy kezdett bele a külföldi munkavállalásba, hogy nem rendelkezett előtte jelentős, felhalmozott gazdasági tőkével, tehát alapvetően azért ment ki, hogy gazdaságilag megszilárdítsa magát. Ez volt a fő motiváció. A magasabb társadalmi státusra való törekvés, vagy a státusrepresentáció – mint egyfajta önrepresentáció – alapként tételezi fel az alapszükségletek meglétét. Ha a Kapitányházaspár nyomán⁴⁸ a Maslow-féle szükséglet-piramison szeretnénk elhelyezni ezeket a motivációkat, akkor az mondható el, hogy a gazdasági alap megteremtése az első két szinthez tartozik (fiziológiai szükségletek, biztonság-igény), melyek ennek okán előbb jelennek meg motivációként, mert hamarabb kielégítést igényelnek, mint a státusrepresentáció. Tehát a státusrepresentáció egy magasabb szinten helyezkedik el. Véleményem szerint az a fajta státusrepresentáció, mely az aktuális társadalmi pozíció megőrzését szolgálja, Maslow elméletében

⁴⁴ Az erdélyi vendégmunkások kapcsán erre mutat rá John E. Fox mikor azt írja: „A bevándorlók [...] szálláshelyei térben és társadalmilag is elkülönülnek a befogadókétól. A legszükségesebbekre korlátozódó napi fogyasztásuk is csak kevés érintkezésre ad lehetőséget a helyiekkel.” Fox 2005:106. p.

⁴⁵ Vö. Bourdieu 2002.b és Kolosi 1987.

⁴⁶ Horváth 2002.

⁴⁷ Vö. Massey (et al.) 2001:29. p.

⁴⁸ Mint fent említettem, Kapitány Ágnes és Kapitány Gábor a tárgyszimbolikát a Maslow-piramis segítségével is értelmezték. Ld.: Kapitány-Kapitány 2005

a 4., a tisztelet iránti igény szintjére tehető,⁴⁹ míg az a fajtája, mikor egy magasabb státus elérése végett folytatjuk a reprezentációt, az önmegvalósítási igény szintjére helyezhető. Ahogy Maslow fogalmaz az 5. szinttel kapcsolatban: „ez vágy arra, hogy [...] mindenné váljunk, aminek elérésére képesek vagyunk”.⁵⁰ Tehát az olvasatomban ez úgy néz ki, hogy ha gazdasági erőnk engedi – és ki vannak elégítve az alsóbb szintek szükségletei –, akkor megjelenhet a magasabb társadalmi pozíció utáni vágy.⁵¹ Mindez a fentebb tárgyalt motivációk tükrében úgy értelmezhető, hogy amíg az alsóbb szinteken elhelyezkedő szükségletek nem elégülnek ki, általában nem jelentkezik a társadalmi mobilitásra vonatkozó motiváció, így az általam vizsgált esetekben, ahol ez részben vagy egészben kimutathatóan megjelenik, ott csak a migráció alatt objektíválódik.

A fent említett társadalmi mobilitásra való törekvést viszont megkönnyíti a külföldi munkavállalás, mely olyan lehetőséget ad a migránsok kezébe, amivel az otthoni státusreprezentációjuk könnyebben kivitelezhető. Ennek legáltalánosabb megnyilvánulása az a gazdasági tőke, mely a migrációval megszerezhető. Ez azért jelent könnyebbséget a státusreprezentációban, mert az így megszerzett jövedelem az általam vizsgált esetekben mindig magasabb volt, mint az otthon megszerezhető, és ezáltal magasabb, mint a migráns referenciacsoportjának átlagkeresete. Így több lehetősége van akár bizonyos nehezen beszerezhető, és/vagy költséges presztízstárgyak beszerzésére (mint például egy jobbkorományos sportautó), akár a „hivalkodó fogyasztásra”. Ennek ráadásul még megvan az az előnye is, hogy – mint fentebb rámutattam – a kibocsátó társadalomban kisebb ráfordítással lehet a gazdasági tőkét szimbolikus tőkévé konvertálni, mivel a migráns egyfelől jobban ismeri az adott társadalmi közeg presztízsjavainak körét, másfelől pedig ezt a tranzakciót nem nehezíti meg az alacsony presztízszű munkából fakadó plusz ráfordítás költsége.

Megfigyelhető továbbá néhány személynél az otthon töltött periódusokban a „hivalkodó dologtalanság” folytatása, mint státusreprezentációs stratégia. Ez ott a legnyilvánvalóbb, ahol a migráns hosszabb időt tölt a két külföldi tartózkodás között a kibocsátó közösségben. Ha több hónapos ez az otthon töltött periódus, akkor a kibocsátó közös-

ségbeli⁵² referenciacsoportja számára ez az állapot konstansnak tűnhet. Mindehhez még hozzájárul a „hivalkodó fogyasztás” is.

Kevésbé általános, de szintén megfigyelhető tendencia a migráció külföldi élményként való felfogása és reprezentációja. Ennek a fajta kulturális tőkével történő státusreprezentációnak, mint láthattuk, vannak gyökerei a helyi, kibocsátó társadalomban is, melyet a termékbemutató-turizmusban vélek felfedezni, tehát ez sem egy máshonnan importált státusreprezentációs stratégia, még ha alapvetően a „globális elit” habitusának leszivárgásából ered is.

Ezek alapján elmondható, hogy a külföldi munkavállalásnak nemcsak gazdasági következményei vannak, hanem hatással lehet a társadalmi mobilitásra is.

Abstract

Migrants in context with status representation

In this essay I try to reveal the connection of migration with status representation and social mobility. In my analysis I examine the influence of guest worker experience to the status representation and the prestige possessions of the individual and the emitter society together with studying the influence of “continuous migration” to social mobility.

Based on the research it can be stated that foreign commuter employment does not lead to significant changes in the status representation of the employed or the emitter community. In many cases the pursuit of social ascension appears when migrants have already accumulated enough economic capital to satisfy the “basic needs”. Also foreign employment offers opportunities to members of society which make status representation, thus social ascension also easier. The most tangible result of this is the migrant’s – compared to the reference group – raised income, which (after satisfying the basic needs) can be spent on prestige possessions or on symbolic capital. Another similar tendency is the representation of foreign experiences as “cultural capital”. These techniques demonstrably fit in the local status representation trend thus not imported from the host country.

⁵² A több hónapos külföldi tartózkodás alapján valószínűsíthető, hogy a befogadó országban is van referenciacsoportja.

⁴⁹ Vö. Maslow 1983.

⁵⁰ Maslow 1983:382. p

⁵¹ Ennek konkrét megvalósulás figyelhető meg Cagolar tanulmányában (1999) a németországi törökökről.

Keywords: migration, continuous migration, status representation, prestige possessions, cultural and symbolic capital

Felhasznált irodalom

- Andorka, Rudolf 2003.
Bevezetés a szociológiába.
Osiris Kiadó. Budapest.
- Bauman, Zygmunt 2005.
A munkaetikától a fogyasztás esztétikájáig.
Replika 51-52:221-237.
- Bauman, Zygmunt 2008.
Munka.
Café Babel (56-57.) 11-23.
- Berta Péter 2005.
Az érték etnicizálása – az etnicitás értéke. A presztízstárgy-gazdaság mint etnikai identitás-gyakorlat az erdélyi Gáborok között.
Tabula, 2. 171-200.
- Bondár Anita 2005.
Női migráció és változó nemi szerepek. Széki asszonyok Budapesten. In: *Erdély-(de)konstrukciók*. Feischmidt Margit szerk.
Néprajzi Múzeum – PTE Kommunikáció- és Médiatudományi Tanszék. Budapest – Pécs. 163-183.
- Bourdieu, Pierre 1978.
A szimbolikus tőke. In: uő.
A társadalmi egyenlőtlenségek újratermelődése.
Gondolat. Budapest. 379-400.
- Bourdieu, Pierre 1999.
Gazdasági tőke, kulturális tőke, társadalmi tőke. In: *A társadalmi rétegződés komponensei.*
Angelusz Róbert szerk.
Új Mandátum Könyvkiadó. Budapest. 156-177.
- Bourdieu, Pierre 2002a
Társadalmi tér és szimbolikus tér. In: uő.
A gyakorlati észjárás.
Napvilág Kiadó. Budapest. 11-30.
- Bourdieu, Pierre 2002b
A szimbolikus javak gazdasága. In: uő.
A gyakorlati észjárás.
Napvilág Kiadó. Budapest. 147-184.
- Cagolar, Ayse C. 1999.
Törökök Berlinben: társadalmi kirekesztés és mobilitási stratégiák.
Replika (38). Forrás: <http://www.c3.hu/scripta/replika/38/08cago.htm> Letöltés: 2008. 11. 24.
- Douglas, Mary – Isherwood, Baron 1998.
A javak használatának változatai. In: A kultúra szociológiája. Wessely Anna szerk.
Osiris. Budapest. 150-159.
- Flap, H. D. – DeGraaf, N. D. 1998.
Társadalmi tőke és megszerzett társadalmi státus. In: *Tőkefajták: A társadalmi és kulturális erőforrások szociológiája.* Lengyel György – Szántó Zoltán szerk.
Aula Kiadó. 129.-151.
- Fox, Jon E. 2005.
Vándorló nemzet(i) – identitások. Erdélyi vendégmunkások Magyarországon. In: *Erdély-(de)konstrukciók*. Feischmidt Margit szerk.
Néprajzi Múzeum – PTE Kommunikáció- és Médiatudományi Tanszék. Budapest – Pécs. 103-122.
- Kapitány, Ágnes – Kapitány, Gábor 2005.
Tárgyak szimbolikája.
Új Mandátum Kiadó. Budapest.
- Elias, Norbert 1987.
A civilizáció folyamata.
Gondolat. Budapest.
- Finkelstein, Joanne 2007.
Sikkelmélet.
Café Babel (51):33-43.
- Harvey, David 2006.
A tér-idő sűrűsödés és a posztmodern állapot.
Café Babel (52.):91-104.

- Horváth, István 2002.
A romániai magyar kisebbség Magyarországra irányuló mozgása. *Korunk*, 2002:(2):31-48.
Forrás: http://www.epa.oszk.hu/00400/00458/00050/mo-ra_mozgas.html
Letöltés: 2008. 11. 24.
- Kolosi Tamás 1987.
Tagolt társadalom.
Gondolat, Budapest.
- Maslow, A.H. 1983.
Elmélet az emberi motivációról. In: Oláh, A. – Pléh, Cs. (szerk.): *Szöveggyűjtemény az általános és személyiségpszichológiához*.
Tankönyvkiadó, Bp. 373-392.
- Massey, Douglas – Arango, Joaquin-Hugo, Graeme – Kouaouci, Ali – Pellegrino, Adela – Taylor, J. Edward 2001.
A nemzetközi migráció elméletei: áttekintés és értékelés (részletek). In: *A migráció szociológiája*. Sík Endre szerk.
Szociális és Családügyi Minisztérium. Budapest. 9-40.
- Niedermüller Péter 1988.
Élettörténet és életrajzi módszer.
Ethnographia. XCIX. 376-390.
- Niedermüller Péter 1999.
Etnicitás és politika a késő modern nagyvárosokban.
Replika 38:105-120.
- Nyíri Pál 2001.
Mobilitás, vállalkozás és szex.
Café Babel (39-40). 103-118
- Prónai, Csaba 2006.
Migráció antropológiai megközelítése. In: *A magyar kulturális antropológia története*. Kéző Nagy Géza szerk.
Nyitott Könyvműhely. Budapest. 503-521.
- Sassen, Saskia 1995.
Migráció a világgazdaságban.
Eszmélet 28. (tél). 63-91.
- Simányi, Léna 2005.
Bevezetés a fogyasztói társadalom elméletébe.
Replika (51-52):165-195.
- Simmel, Georg 2001.
A divat. In: uő. *Válogatott társadalomelméleti tanulmányok*.
Novissima Kiadó. Budapest. 180-200.
- Veblen, Thorstein 1975.
A dologtalan osztály elmélete.
Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó. Budapest.
- Vörös Miklós 1996.
Fogyasztás és kultúra.
Replika (21-22):75-79.

